

Fredrik Larsson med bidrag av Anna Kloo Andersson

Schaktningsövervakning vid och i Södra Unnaryds kyrka

Halland, Södra Unnaryd socken, Unnaryd 3:14 och 4:8
Undersökningsår: 2014

Hallands Länsmuseum, Kulturmiljö Halland

Uppdragsverksamheten, Halmstad 2014.

Arkeologisk förundersökning 2014.

Layout: A. Andersson.

Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet.

Ärende nr ms2006/02316.

Innehåll

Sammanfattning	5
Bakgrund	5
Syfte och metod	5
Källkritik	7
Topografi och fornlämningsmiljö	7
Kyrkans historia i skriftligt material	7
Kyrkans hypotetiska byggnadsfaser	9
• Fas 1 1200-tal	9
• Fas 2 1300-1550?	9
• Fas 3 1600-talet	9
• Fas 4 1700-talet	10
• Fas 5 1800-talet	10
Undersökningsplanenens måluppfyllelse	10
Resultat	10
Osteologisk analys	16
Inledning	16
Material	16
Resultat	17
Den orörda graven	23
Sammanfattning	24
Platsens kunskapspotential	24
Åtgärdsförslag	24
Tekniska och administrativa uppgifter	25
Referenser	25

Figur 1. Översiktskarta över förundersökningsområdet rödmarkerat. Skala 1:10 000.

SAMMANFATTNING

Under perioden 2014-02-11 till 2014-03-06 genomfördes en ställvis arkeologisk förundersökning i form av schaktningsövervakning vid och inuti Södra Unnaryds kyrka i Hylte kommun, i Hallands län. Schaktningsövervakningen genomfördes av personal från Kulturmiljö Halland i samband med att bergvärme installerades i kyrkan samt att en stor renovering pågick då kyrkan blivit drabbad av hussvamp. Syftet var att försöka lokalisera spåren av den medeltida kyrkan och eventuella gravar som delvis skulle kunna finnas innanför murarna på den nuvarande kyrkan som invigdes år 1835. Gravarna ska ha påträffats under 1960-talet när en renovering av kyrkans golv skedde.

BAKGRUND

Under år 2012 upptäcktes hussvamp i Södra Unnaryds kyrka. För att kunna sanera kyrkan krävdes en omfattande renovering av kyrkans golv som helt skulle ersättas. I samband med renoveringen skulle det också installeras ett nytt värmesystem i form av bergvärme i kyrkan. Under några gråmulna dagar i februari och mars år 2014 genomförde personal från Kulturmiljö Halland en arkeologisk förundersökning i form av schaktningsövervakning då det fanns potential att påträffa spåren av en medeltida kyrka som ska ha legat på platsen eller i närheten av den nuvarande kyrkan. Det fanns också en möjlighet att träffa på gravar inuti eller utanför kyrkan med ursprung under medeltiden eller nyare tid. Schaktningsövervakningen skedde på uppdrag av Långaryds Kyrkliga samfällighet i enlighet med beslut från länsstyrelsen i Hallands län (länsstyrelsens diarienummer 431-3249-13).

SYFTE OCH METOD

Syftet med förundersökningen var att utifrån rådande kunskap fastställa och beskriva fornlämningens karaktär, tidsställning, omfattning, sammansättning, komplexitet och bevarandestatus med hjälp av ett vetenskapligt arbetssätt. Resultatet skulle kunna ligga till grund dels för länsstyrelsens bedömning av behovet av ytterligare beslut, dels för företagarens vidare planering. Syftet var också att lokalisera eventuella spår av den medeltida kyrkan och möjliga gravar som skulle kunna påträffas inom förundersökningsområdet.

Förundersökningen kom att bli uppdelad i två etapper: Första etappen vilken skedde i februari bestod av schaktningsövervakning norr om den nuvarande kyrkan i Södra Unnaryd där slangar samt hål för bergvärmerna samt en bergvärmepump skulle förläggas. Grävningen av schaktet för slangen skedde med en liten grävmaskin med en relativt liten skopa. Cirka 1 decimeter stora borrhål borrades också i schaktet för bergvärmerna.

Den andra etappen bestod av schaktningsövervakning inne i den nuvarande kyrkan där det hussvampsangripna golvet och fyllnadsmassor skulle tas bort för att kunna lägga in ett

Fig 2. Arkeolog Fredrik Larsson under pågående fältarbete. Foto mot väster. Foto: Patrik Hallberg. (Fotonr 2014-12-98).

nytt golv med nytt bärlager och ny betongplatta. Det fanns sporer i luften inuti kyrkan från hussvamp men eventuellt också från mögel samt att sanden som framkom under var fläckvis fuktig men generellt oerhört torr. Detta skapade också ett mycket fint stoft av sand som fanns i luften speciellt när jordlagren rördes runt. Inuti kyrkan skedde också sugning med hjälp av en stor sug (nedan benämnd grävsug) som var kopplad till en lastbil för att kunna suga upp de fyllnadsmassor som fanns under det gamla golvet. Detta innebar att det arkeologiska fältarbetet skedde i en heltäckande skyddsdräkt samt skyddsmask som täckte mun och näsa.

Vad gäller arkivstudier har inte några större studier genomförts inom ramen för det arkeologiska projektet då tidsaspekten inte medgav detta. Uppgifterna bygger främst på uppgifter hämtade ur S. Unnaryds kyrka av Rune Bolmblad (1984) tidigare kyrkoherde i Södra Unnaryd 1972 till 1998 och där nämnd information från primära källor, exempelvis handlingar från Riksarkivet. Även den senaste arkeologiska forskningen kring medeltida kyrkor främst i Halland har använts för att öka förståelsen kring hur den äldre kyrkan kan ha varit utformad och förändrats över tid (Nilsson 2002; Nilsson 2009). En osteologisk analys i fält genomfördes av osteolog Anna Kloos Andersson på det benmaterial som framkom. Benen kom sedan att återbegravas då det fanns risk att de kunde innehålla svamp- och mögelsporer (se avsnittet osteologisk analys).

KÄLLKRITIK

Läget för den medeltida kyrkan var inte helt fastställt när förundersökningen påbörjades. Läget för den medeltida kyrkan bygger på kartor från år 1816 och 1822 cirka 10–15 år innan den medeltida kyrkan revs. Dessutom har kyrkan främst under 1700-talet blivit relativt kraftigt ombyggd i förhållande till den medeltida. Detta gjorde att den ursprungliga planen för den medeltida kyrkan var okänd när förundersökningen påbörjades. Även den medeltida kyrkogårdens utbredning var okänd. Kartmaterialet pekar på att den äldre kyrkan skulle legat söder om den nuvarande. Med den gamla kyrkans norra långhusvägg och den nuvarande kyrkans södra långhus vägg låg på samma plats enligt sammanlagda kartor. Det skulle enligt kartmaterialet troligen finnas en sekundär utbyggnad av den äldre kyrkan som låg innanför den södra långhusmuren i den nuvarande kyrkan (se fig 3).

TOPOGRAFI OCH FORNLÄMNINGSMILJÖ

Den stående kyrkan är placerad centralt i dagens Unnaryd. Kyrkan och kyrkogården har inget RAÄ-nummer i fornminnesregistret men det finns två fornlämningar inom kyrkans område. Det är en trolig dopfunt (RAÄ 71:1) som under en period fanns i Vallnäs men som återkommit till Södra Unnaryd. I kyrkans inventarieförteckning benämns den *”Dopfunt av finkornig gnejs . Ämne till cuppa, 1200-talet”*. Detta skulle isåfall betyda att stenen är en del av den medeltida kyrkans ursprungliga dopfunt. Att det kan vara en dopfunt kan till viss del stödjas av formen (FMIS 2014-08-02).

I vapenhuset i den nuvarande kyrkan finns en runsten som hittades år 1910 som hade blivit inmurad i den nuvarande kyrkan som fönsterbräde i ett halvfönster ovanför predikstolen. Det var den dåvarande kyrkoherden Carl Lindsten som såg till att runstenen togs tillvara och placerades i vapenhuset. Det förekommer uppgifter om att det funnits två runstenar som hittades. Det är bara en av dem som är känd idag. Inskriptionen på den bevarade runstenen lyder enligt den kände runologen under början av 1900-talet Otto von Friesen: *”Gud skydde herr Ingebrekts sons själ. Han Knut vilar här”*. Ingebrekt ska ha varit Unnaryds kyrkas första till namnet kände kyrkoherde men hur väl detta är belagt är osäkert. Det är hans son Knut som tycks ha gått bort och möjligen har runstenen använts som en form av gravsten över Knut. Runstenen är daterad till åren 1250–1300 vilket får anses vara relativt sent. Men runorna var fortfarande i bruk under 1200-1300-tal innan de latinska bokstäverna blev mer vanligt förekommande. Dateringen av runstenen är också intressant då den överensstämmer med dateringen för den medeltida kyrkan till 1200-talet (FMIS 2014-08-02).

KYRKANS HISTORIA I SKRIFTLIGT MATERIAL

En uppmätning och ritning av den gamla kyrkan gjordes av ingenjören C.E. Chytraeus år 1827. Det finns även uppgifter från prosten Sven Paulus Almqvist som lämnades till Samuel Rogbergs Beskrifning om Småland som utkom år 1770. Uppgifterna ger en del information om hur kyrkan har sett ut vid denna tidpunkt. Långhuset ska ha varit 19 meter långt

före en tillbyggnad som skedde år 1707. Den yttre bredden var 9,3 meter och den inre 6,6 meter. Detta gör att murarna bör ha haft en tjocklek kring 1,35 meter. Kyrkan ska ha varit byggd av sten och haft ett spåntak (Bolmblad 1984). En utbyggnad av kyrkan västerut kan ha skett under senmedeltid men det får ses som osäkert. Möjligen kan också vapenhuset ha varit en sekundär påbyggnad under medeltiden vilket tycks ha varit relativt vanligt (Nilsson 2009). År 1641 byggde man till kyrkan med en korsarm åt söder från koret. År 1673 har församlingen uppfört en klockstapel. Långhuset sträckte sig cirka 6 meter väster om vapenhuset på ritningen från år 1827. Normalt sett hade de medeltida kyrkorna inte ingången på västra sidan utan i den södra långhussidan. På Chytræus ritning finns en ingång i väster men denna är med största sannolikhet sekundär och kan eventuellt ha tillkommit när långhuset förlängdes och kyrkans längd ökade med 12 meter år 1707. En problematik kring kyrkans egentliga längd och ombyggnadsfaser uppstår här i förhållande till vapenhuset. Med måtten som kyrkan haft är det mindre troligt att de 6 meter av långhuset som fortsatte förbi vapenhuset var ursprungliga. Koret revs år 1707 vilket öppnat för möjligheten att kunna förlänga kyrkan österut. År 1753 uppfördes en korsarm åt norr som även innehöll en sakristia. Den södra korsarmen byggdes om år 1755 då den hade existerat i cirka 100 år. Kyrkan kom också att målas i klara färger och bibliska motiv invändigt av Göteborgsmästaren Sven Wernberg år 1713. I St Olofs kapell i Tylösand har Växjömästaren Zschotzscher kopierat Södra Unnaryds kyrkomålningar (Bolmblad 1984; Sveningsson 2007).

Kyrkan tycks också haft altare i långhuset varav ett är känt. År 1689 omnämns att församlingen beviljades att flytta *"quinnoaltaret utför choren och låta sättia bort på väggen der thet stått förr"*. Altaret skulle möjligen kunna vara ett Mariaaltare som flyttats i samband med reformationen alternativt i samband med ombyggnationer av kyrkan. År 1798 påbörjades diskussioner om att bygga om kyrkan som hade blivit för liten och taket var i dåligt skick (Bolmblad 1984). Efter diskussioner övergavs tanken på ombyggnation och år 1826 togs istället beslutet att riva kyrkan. Den 10 juni år 1831 påbörjades rivningen av den gamla kyrkan och uppförandet av den nya samtidigt. Klockstapeln revs även den. Under rivningsarbetet ödelades även två gravkor som fanns inne i kyrkan: Rogberg-Almqvistiska som var en prästfamilj samt Ödleättens från Vallsnäs. Enligt traditionen så ska gravkoren också plundrats av tillfälliga arbetare som sedan rymde från platsen. Byggnadsmaterial från den gamla kyrkan återanvändes till den nya. Under maj år 1833 påbörjades murningsarbetet på den nya kyrkan och endast fyra månader senare var den så pass färdig att det firades gudstjänst i kyrkan. Kyrkan invigdes först år 1835 av biskop Esias Tegnér (Bolmblad 1984).

Under 1930-talet och 1960-talet renoveras och restaureras olika delar av kyrkan. Under arbetena under 60-talet då man byter golv när anmälan om arbetena de antikvariska myndigheterna försent. Det står bland annat i skriftväxling mellan Riksantikvarieämbetet till Kungliga byggnadsstyrelsen att den äldre kyrkan på platsen varit åtkomlig för undersökning. Men ingen undersökning kunde genomföras när representanter från Riksantikvarieämbetet väl kom till kyrkan för golvet var redan på plats (B555/66 Jönköpings Länsmuseum). En löjtnant vid namn Stig Norberg tog några bilder när golvet var borta vilket ger

en viss information. På bilderna är situationen nästan identisk med hur det såg ut under golvet när den arkeologiska förundersökningen påbörjades år 2014. Det enda som skiljer är att en del av de stenar som låg i väst-östligt orienterade rader för att stabilisera golvräderna har försvunnit eller rubbats något ur sitt läge. I ett brev från Stig Norberg till landsantikvarie Gunnar Lindqvist i Jönköping tio år efter restaureringen som ägde rum år 1965 har Stig bifogat några bilder och en kort beskrivning. Han omnämner en delförstoring *”från det parti i ”främre kvarter” där man påträffade gamla gravar”* (Jönköpings Läns museum inkommen 24/2 1975 258). Stig Norberg omnämner dock ingenting om stenmurar eller spår av den äldre kyrkan vilket hade varit naturligt att göra om de hade påträffat något sådant.

Kyrkans hypotetiska byggnadsfaser

Här nedan följer ett hypotetiskt förslag över den medeltida kyrkans utformning fram till att den rivs under 1800-talet. Resonemanget bygger på ovan nämnda information och den kunskap som finns idag om Hallands medeltida kyrkor.

Fas 1 1200-tal

Den ursprungliga kyrkan var relativt liten, 19 meter lång och 9,3 meter bred som mest, eventuellt har den varit mindre. Kyrkan har i denna första fas bestått av ett långhus, ett kor som möjligen har varit smalare än långhuset, koret kan ha haft en absid eller haft en rak avslutning, detta är oklart både vad gäller Södra Unnaryd och många andra medeltida kyrkor då de under senare perioder byggdes om (Salvén 1940; Nilsson 2002). Ingången fanns sannolikt i södra långhusväggen och möjligen också en i koret. Under medeltiden var det relativt vanligt att koret var lägre och smalare än långhuset när kyrkorna uppfördes. Stenen som kyrkan uppfördes var sannolikt kluven eller grovt tuktad men till största delen odekorerad. Stenkyrkorna som uppfördes i Halland under medeltiden följde de allmänna sydsandinaviska och danska byggnadstraditionerna (Nilsson 2002).

Fas 2 1300-1550?

Under denna period tillkommer sannolikt vapenhuset som en sekundär tillbyggnad vid ingången i södra delen av långhuset. De flesta vapenhus är sekundära och byggandet av vapenhus kulminerade under åren 1450–1550 även om enstaka uppfördes så tidigt som 1200-talet (Nilsson 2009). Vapenhuset var den vanligaste tillbyggnaden på kyrkorna under medeltiden (Nilsson 2002). Under denna fas eller nästa tycks också ett kvinnoaltare, möjligen ett Mariaaltare ha flyttats, troligen i samband med reformationen. Sannolikt tillkommer sakristian även under denna tid då de ofta utgjorde tillbyggnader under senmedeltid (Nilsson 2009).

Fas 3 1600-talet

År 1641 uppfördes en korsarm i söder där sannolikt korsarmens östra vägg gått i linje med korets östra vägg. År 1673 uppfördes en klockstapel vid kyrkan. År 1689 flyttas kvinnoaltaret tillbaka till sin ursprungliga plats.

Fas 4 1700-talet

År 1705 uppförs en ny sakristia då det fanns flera förkolnade bräddar i den gamla som blivit bränd av danskarna (Vexiöbl 1906). År 1707 rivs koret och långhuset förlängs sannolikt både i väster och öster med sammanlagt 12 meter fördelat på följande sätt: Långhuset förlängs med sex meter i linje med vapenhusets västra vägg och västerut. Långhuset förlängs också med sex meter i linje med södra korsarmens östra vägg och sex meter österut. Sannolikt tillkommer också en ingång i väster i samband med ombyggnationen. Detta gav kyrkan en total längd av 31 meter. År 1713 tillkommer kyrkomålningar inne i kyrkan. År 1753 uppfördes en korsarm åt norr som även innehöll en sakristia. År 1755 byggdes den södra korsarmen om. År 1798 börjar taket bli för dåligt och kyrkan har blivit för liten för församlingen.

Fas 5 1800-talet

År 1831 påbörjas rivningen av kyrkan och delar av den kom att återvändas i den nya kyrkan och kom på det sättet att leva kvar i viss mån.

UNDERSÖKNINGSPLANENENS MÅLUPPFYLLELSE

Då positionen av den äldre kyrkan var något osäker inriktades fältarbetet först på ett mindre område där den norra korsarmen och sakristian från 1700-talet skulle finnas. Detta område kom sedan att utvidgas alltmer och arbetsmetoden kom att bli mer extensiv med provgropar och hård rensning på utvalda platser. Grävsugen som var kopplad till en lastbil användes dels i områden som kontrollerats arkeologiskt dels övervakades arbetet av en arkeolog. Grävsugen var mycket kraftigt och dök ibland ner i massorna innan personalen fick upp den igen. Men de områden där grävsugen användes hade först genomgått av personalen från Kulturmiljö Halland för att kontrollera att inga lämningar skulle skadas. Då spåren av kyrkan och gravar var relativt ringa hölls fälttiden så snäv som möjligt men ändå fullgod för att kunna uppfylla undersökningsplanen. Att använda instrument som totalstation eller GPS hade medfört en oerhört grundlig sanering och kostnaden stod inte i proportion till eventuella resultat. Detta gjorde att inmätningen skedde manuellt och sedan har skisser digitaliserats och rektifierats för att få korrekta mått.

RESULTAT

Den första delen av förundersökningen genomfördes som en schaktningsövervakning. Ett schakt grävdes med en liten grävmaskin precis norr om kyrkan i grusgången på kyrkogården. I schaktet borrades också mindre hål cirka 0,1 meter stora för bergvärme. Även en brunn kopplades in till bergvärmeledningarna. Schaktet hade en varierande bredd mellan 0,5–1,20 meter. Schaktets djup var cirka 0,85–0,90 meter. Schaktningsövervakningen genomfördes av personal från Kulturmiljö Halland. Två fynd gjordes: en böjd rostig järnspik samt en knapp, dessa togs ej tillvara. Endast de tio sista metrarna av schaktet längst i öster

uppvisade kulturlager. Övrig sträckning av schaktet pekade på recent utfyllnad samt möjligen fläckvis omrörda kulturlager. Fyra bitar tegel av 1900-tals karaktär påträffades (tillvaratogs ej). Överlag var schaktet ovanligt tomt på material som påvisade mänsklig aktivitet överhuvudtaget vilket ytterligare stärker bilden att större delen av schaktet utgjordes av recenta fyllnadsmassor. I större delen av schaktet längs med den södra kanten fanns också en dagvattenledning i form av ett plaströr.

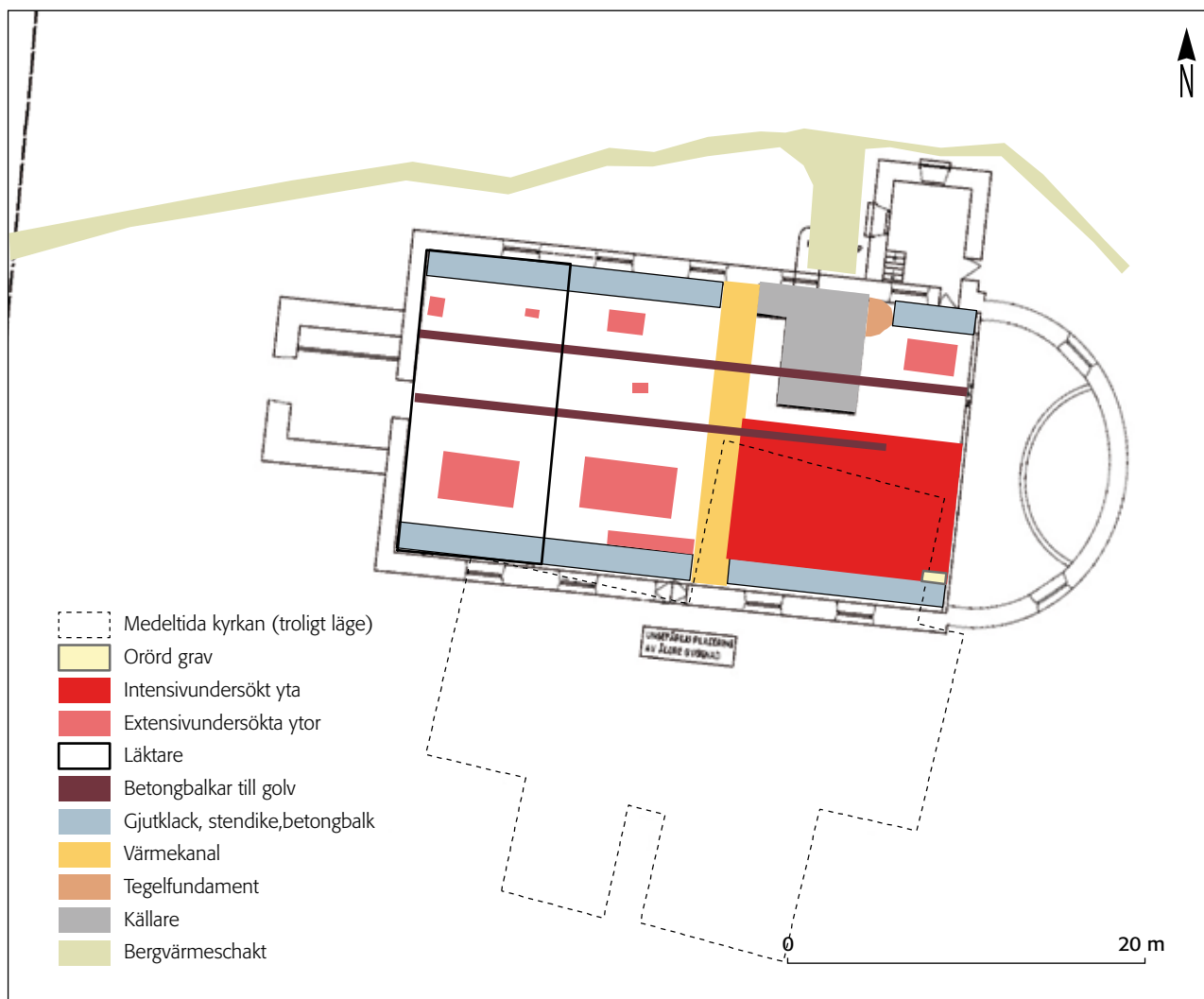

Fig 3. Närbild över förundersökningsområdet Skala 1:400

I huvudsak bestod lagren av olika typer av sand. Nedanstående beskrivning är giltig för nästan hela schaktet, med undantag av de tio sista meterna i den östra delen av schaktet. Överst kom ett recent fyllnadslager av 0,25 meter tjock gulvit sand. Under detta kom 0,23 meter tjock brungrå sand, sedan ett lager med en tjocklek på 0,28 meter bestående av gulvit finkornig sand. Sanden bestod eventuellt av flygsand eller sjösand. Understa lagret bestod av 0,02 meter vit finkornig sand möjligen flygsand eller sjöbotten sannolikt den ursprungliga alven, som var den nivå slangarna för bergvärmen kom att vila på. Inga komponenter

med undantag av tegelkrosset pekade på mänsklig aktivitet. Inget träkol förekom i lagren. Dessa lager tolkades som omrörda fyllnadsmassor då de hade inslag av sand i andra färger och det fanns också en viss infiltration mellan nivåerna. Sista tio meterna av schaktet i öster bestod överst av brungrå grusig sand med inslag av småsten och var 0,20 meter tjockt och utgjorde dagens markyta. Under detta kom ett gråflammigt något smetigt kulturlager med inslag av träkol 0,12 meter tjockt. Härunder kom 0,09 meter tjock ljusbrun sand, som var ett torrare lager än ovanliggande, möjligen någon form av utfyllnadslager. Under detta kom 0,20 meter tjock mörkbrun mycket homogen sand utan komponenter, möjligen en äldre matjord eller en möjlig vegetationsnivå. Underst kom rödbrun, något grusig sand 0,10 meter tjock som utgjorde alven. Stratigrafin i den östra delen var också mycket tydligare med distinkta kontaktytor mellan kulturlagren i jämförelse med övriga schaktet. Vid platsen för brunnen bestod lagren endast av modern matjord samt tjock gul sand sannolikt recent som fungerade som utfyllnad.

Fig 4. Del av sektionen i östra delen av schaktet. Foto mot norr. Fotograf: Fredrik Larsson. (Fotonr 2014-12-42).

Innan det arkeologiska arbetet påbörjades inne i kyrkan hade hela det tidigare golvet brutits upp tillsammans med den betongplatta golvet vilade på. Under golvet framkom betongbalkar som hade fungerat som golvreglar till golvplattan. Det fanns även en brunaktig relativt finkornig sand som utgjorde fyllnadsmassor tillsammans med plankbitar och sten av varierande storlek. Vissa av stenarna tycktes ursprungligen ha legat i linjer enligt foto från renoveringen på 1960-talet och burit upp det äldre trägolv som då byttes ut.

Arbetet inne i kyrkan skedde parallellt med att det sögs upp fyllnadsmassor. Den arke-

ologiska insatsen kom först att inriktas på det område där den äldre kyrkan skulle finnas vad man visste utifrån tidigare sammanläggningar av äldre kartor och nyare. Det enda som tycktes vara fastslaget var att den äldre kyrkan skulle varit belägen söder om den nuvarande. Där den äldre kyrkan skulle finnas inuti den nuvarande kom förundersökningsområdet här att undersökas intensivt ner till ett djup av 0,5 meter genom rensning och handgrävning. Inga spår inom detta område fanns av den äldre kyrkan varken stenar, murar eller stenlyft. Sedan påbörjades arbetet med grävsugen i långhuset under övervakning av en arkeolog för att kontrollera om det framkom människoben, strukturer eller att grävsugen inte sög för mycket massor på en gång. Grävsugen var mycket kraftfull och var kopplad till en lastbil som successivt kunde öka sugförmågan om motståndet ökade, det vill säga om stenar och annat material fanns i massorna. Detta gjorde att grävsugen hade en viss benägenhet att gräva ner sig snabbt och djupt i massorna. Detta berodde på att kompressorn på lastbilen först arbetat upp en hög sugförmåga på grund av tunga massor för att sedan suga upp lätta massor bestående endast av sand vilket tenderade att grävsugen dök och snabbt fick dras upp igen av personalen. Grävsugen hanterade upp till knytnävsstora föremål utan problem.

Fig 5. Fältarbetet påbörjas. Slangen till grävsugen i bild och södra långhusingången i höger bildkant. Foto mot sydost. Fotograf: Patrik Hallberg. (Fotonr 2014-12-57).

När fältarbetet påbörjades fanns generellt sett en ljusbrun sand som var mycket lös och torr över hela förundersökningsytan i långhuset. Precis söder om pannrummet och ner till västra långhusmuren fanns dock ett mörkbrunare sandlager, något mer kompakt där den ljusbruna sanden till större delen saknades. Den ljusbruna sanden varierade i tjocklek mellan 0,02 m – 0,15 meter. Sanden innehöll en del trä och betongklumpar, rostiga spik va-

rav något enstaka var handsmitt (tillvaratogs ej), en del sten varav en möjligen grovhuggen. Stenen kan eventuellt ha utgjort en byggnadsdetalj från den äldre kyrkan.

Stenarna varierade mellan 0,05–0,15 meter i storlek. Det mörkbruna ”chokladfärgade” lagret kom under den ljusbruna sanden och var mer kompakt än det övre fyllnadslagret. Tjockleken var cirka 0,07–0,30 meter. Det visade sig snart efter manuell avbaning med skyffel att även detta mörkbruna sandlager utgjorde recenta fyllnadsmassor innehållande ståltråd, mer träbitar, och mindre inslag av betong. Betongen var sannolikt en infiltration av ovanliggande lager. Träbitarna tycktes vara i något bättre skick än ovanliggande trä. Det ovanliggande träet var dock det som utsatts för hussvamp. Det mörkbruna sandlagret tycktes ha klarat sig bättre från angrepp av hussvamp. I det mörkbruna lagret kom en del av en möjlig träskål samt möjligen en rest av en golvplanka. Dessa härrör rimligtvis från 1930-talet eller är något äldre. Möjligt är att det mörkbruna lagret bildats genom att äldre golvbrädor förmultnat på platsen. Under och delvis i den mörkbruna sanden fanns enstaka större stenar utplacerade. Dessa stenar finns också på bilder från 1960-talets foto från rivningen av det dåvarande golvet. Stenarna har sannolikt använts till att stötta träbjälkarna som burit golvet. Det mörkbruna lagret gick upp mot dessa stenar vilket tyder att det är golvet som fanns fram till rivningen på 1960-talet. En del av sanden har sannolikt lagts ut som ett konstruktionslager innan stenarna och golvplanken lades på. Trägolvet har sedan så sakteliga börjats brytas ner och färgat en del av sanden. Men en infiltration mellan det ljusbruna översta lagret och det mörkbruna undre lagret tycks ha skett. Det mörkbruna lagret var något renare från betong än ovanliggande lager. Under 1930-talet skedde större arbeten i kyrkan med att uppföra ett pannrum vilket hade skapat ett ljusgrått sandlager med betongdamm på sina ställen som nästan var stenmjölsliknande i sin karaktär under den mörkbruna sanden. Det ljusgråa lagret 0,10 meter tjockt eller mer (grävdes ej i botten) härrör sannolikt från när man skurit i betong och arbetat med konstruktionen av pannrummet och liknande under 1930-talet innan man lade ut stenen och trägolv. Totalt var det cirka 0,5 meter från ovankanten av den moderna gjutklacken som kom att undersökas i långhuset och under läktaren. Då koret inte berördes av saneringsarbetet togs inga massor bort här och ingen arkeologisk undersökning skedde inom den ytan. På vissa ytor var redan markytan i nivå med vad som var önskvärt för att kunna lägga på nya fyllnadsmassor. Förutom den intensivundersökta ytan handgrävdes i kombination med grävsugen vissa specifika områden något mer extensivt. För övriga ytor i långhuset gjordes endast smärre små stickprov med spade för att kontrollera att lagerföljden var likadan över ytan.

De lager som undersöktes inuti långhuset innehöll alltså inga som helst spår av den äldre kyrkan. Lagren utgjordes också av recenta fyllnads- och byggnationslager från 1930-talet och fram till idag. De lager som fanns var också sannolikt omrörda vid olika tillfällen då det skett förändringar i kyrkan sedan den uppförts. På både 1930-talet och 1960-talet skedde mer eller mindre omfattande arbeten som ytterligare rört om de eventuella lager som kan ha funnits.

På foton från 1960-talet i samband med renoveringsarbetet ska det funnits ett par gra-

var. Det har inte gått att avgöra exakt var de gravar som påträffades var belägna mer än att i sydöstra delen av det nuvarande långhuset mot koret syns där ett par misstänkta områden som skulle kunna vara nedgrävningar till gravar. De ben som påträffades under den arkeologiska förundersökningen påträffades i ett par mindre koncentrationer dels ett par meter norr om den orörda graven dels cirka 12 meter väster om koret ett par meter norr om södra långhusväggen. Koncentrationerna av ben var inom några kvadratmeter. Benen analyserades av osteolog Anna Kloo Andersson i fält och kom sedan att överlämnas direkt till kyrkan för återbegravning. Detta på grund av att det fanns risk att benen kunde innehålla sporer av hussvamp och/eller mögel (se bilaga 1).

Att gravar någon gång har skadats är tydligt då benmaterialet förekom i det övre ljusbruna sandlagret. Detta kan dock ha skett både under den äldre kyrkans brukningstid men också under den yngre kyrkans byggnation eller vid senare markarbeten. Inget daterande material påträffades. Det påträffades också en orörd grav någon meter väster om koret och cirka två meter norr om södra långhusmuren. Här dök grävsugen ned på grund av mjuka markförhållanden. Graven låg djupare än berörd nivå av förundersökningen och kom därför inte att undersökas mer än att fotodokumenteras. Vid dokumentationen kollapsade norra schaktväggen och därför kom graven inte att undersökas närmare utan lämnades skyddad och intakt. Den orörda graven låg på platsen där det föreslagits att den östra muren på den norra korsarmen och sakristian från 1700-talet ska ha funnits. Detta är dock mycket osäkert då inga spår av murar fanns inom området. Graven låg cirka 0,6 meter under undersidan av en betongbalk från 1960-talet. Eventuellt kan gravnedgrävningens södra sida vara skuren av

Fig 6. Osteolog Anna Kloo Andersson analyserar benmaterialet. Fotograf: Patrik Hallberg. (Fotonr 2014-12-97)

betongbalkens nedgrävning. Den osteologiska analysen som genomfördes på graven utifrån foto pekade på att personen i graven vilade i en trækista och sannolikt haft armställning C enligt den uppdelning som gjorts på medeltida begravningar (se osteologisk analys bilaga 1 för analyser av benmaterialet). Armställning C innebär att den döde haft armarna placerade över magen och legat utsträckt. Armställning C var vanlig från och med 1300-talet, i vissa fall går dateringen tillbaka till mitten av 1200-talet. Att den gravlagde ligger i kista kan möjligen göra graven något yngre eventuellt efterreformatorisk. Vid undersökningar vid kyrkor i Lund har dock kistor förekommit i samband med medeltida begravningar med armställning C (Cinthio 2002). Däremot har undersökningar i Linköping pekat på att armställning C med kista tycks vara efterreformatorisk och främst dateras till 1600-talet (Tagesson & Westerlund 2000). Att det varierar beror sannolikt på lokala variationer i begravningsskick. Graven i Södra Unnaryd kan med viss försiktighet dateras till 13-1600-tal.

Osteologisk analys av benmaterial från Södra Unnaryds kyrka, Hylte kommun, Hallands län, Småland. KMH Dnr 2013-362.

Av Anna Kloo Andersson, Kulturmiljö Halland.

Inledning

Eftersom man i Södra Unnaryds kyrka skulle byta ut golvet på grund av hussvamp- och mögelproblem genomförde Kulturmiljö Halland en arkeologisk förundersökning inuti kyrkan i mars 2014. De benfynd som gjordes vid förundersökningen skulle, när undersökningen var avslutad i fält, återbegravas i kyrkan eftersom det fanns risk att de var angripna av hussvamp och mögel. Av denna anledning ombads jag att göra en osteologisk analys av benmaterialet på plats i kyrkan under tiden som fältarbetet pågick.

Denna rapport är således baserad på de iakttagelser jag gjorde av benen på plats i kyrkan. Omständigheterna för en osteologisk analys är väldigt speciella när man gör dem i en kyrka under pågående fältarbete. Till att börja med är belysningen sällan tillräcklig. Att man dessutom är klädd i vit skyddsoverall, ansiktsmask och handskar på grund av svamp- och mögelrisk gör att rörligheten blir något begränsad och dessutom blir man ganska varm. Eftersom benen skulle återbegravas efter undersökningen finns inte möjligheten att ta fram benen igen om man skulle behöva kontrollera någon detalj. Det är således enbart den skriftliga dokumentation som gjordes och fotografierna som togs i fält som finns kvar.

Material

Det benmaterial som undersöktes är fördelat på elva fyndpåsar samt en grav som hittades in situ. De ben och benfragment som fanns i fyndpåsarna har alla samlats ihop i fyllnads- massor från ett lite större område. Innehållet i påse 1 påträffades relativt samlat inom ett

cirka 4 m² stort område omkring 1,5 meter norr om graven. Övriga ben framkom inom en cirka 6 m² stort område som låg några meter norr om den södra långhusväggen och cirka 12 meter väster om koret. Fyllnadsmassorna var kraftigt omrörda och benen låg jämnt spridda inom området (mejl från Fredrik Larsson, KMH, 2014-08-27).

Vid den arkeologiska undersökningen drog grävsugen iväg på djupet på ett ställe eftersom materialet inte var lika hårt packat som på den övriga ytan. Då framkom några enskilda ben från en orörd grav som låg cirka två meter norr om den södra långhusmuren och någon meter väster om koret. Graven ligger 0,6 meter under undersidan av en betongbalk och längs med balkens norra sida. Grävsugen dök ner då marken var mycket mjuk. Benen rensades endast fram för att dokumentera eventuella skador och fotograferades *in situ*. När man skulle rita graven kollapsade hela schaktväggen. Dessa ben har därför inte undersökts rent fysiskt av mig utan jag har enbart kunnat utgå från fotona (mejl från Fredrik Larsson, KMH, 2014-08-27).

Resultat

Påse 1

I påse 1 fanns en hel underkäke, delar av den högra sidan av en underkäke, två kindtänder (delar av en molar samt en premolar 1 eller 2), en rörbensdiafys som troligen kommer från ett skenben (*tibia*), en del av ett tinningsben (*temporale*), två kraniefragment samt fem diafyser.

På ett av kraniefragmenten finns en sned sutur där sammanväxningen inte har påbörjats. Detta påbörjas dock som tidigast vid 20-30 års ålder och varierar beroende på var i kraniet den kommer ifrån. Det finns även individuella skillnader som påverkar när skallsömmarna sluts och i vissa fall sluts de inte alls.

Fig 7. Två väldigt snedslitna tänder i ett käkfragment från påse 1. (Fotonummer 2014-12-105). Fotograf: Anna Kloo Andersson.

Den molaren som hittades lös i materialet hör inte ihop med någon av de käkar som fanns i samma påse. Tandens är kraftigt sliten och det finns i princip bara emalj kvar på tandens längs dess kanter. Premolaren var inte särskilt sliten så troligtvis härrör den från ett barn eller ungdom.

I det högra käkfragmentet finns alveoler för de två premolarerna men själva tänderna sitter inte kvar. Det är enbart den första och andra molaren som sitter kvar i käken. Det finns inget som tyder på att den tredje molaren, det vill säga visdomstanden, har brutit fram. De två molarerna är mycket kraftigt snedslitna i riktning mot varandra och utåt mot kinden (se bild 1). Det har inte varit möjligt att avgöra vad detta beror på.

I påse 1 fanns också en hel underkäke. De fyra framtänderna saknas och har alla tappats efter döden. På den högra hörntanden, den första premolaren på höger sida samt den andra premolaren på vänster sida saknas tandkronorna helt. Rötterna sitter kvar i alveolerna men det är ganska jämna fördjupningar i rötterna där kronorna skulle ha suttit. Det har dock inte varit möjligt att helt klarlägga om detta har uppkommit på grund av karies i tänderna eller om det har uppstått på grund av förmultningsprocessen. Det mest troliga är dock att det är det förstnämnda som är orsaken med tanke på hur de övriga tänderna ser ut. Den vänstra hörntanden och den första premolaren på vänster sida är kraftigt slitna. I synnerhet hörntanden är sliten och där saknas emaljen helt på tuggytan utom längs med tandens kanter. På dessa tänder finns även ett hål i kronan på baksidan av vardera tanden i käkens riktning. På hörntanden och de två premolarerna i vänster käkhalva ser man också tydligt att en del av rötterna är borta på utsidan av roten närmast tandkronorna (se fig 8). Det ser nästan ut som om någon liten gnagare har gnagt där men troligen har det uppkommit före döden.

Fig 8. Käke från påse 1. På vänster hörntand och premolarer är en del av rötterna borta på utsidan av tänderna närmast kronan. På visdomstanden syns ett hål i kronan mot hakan till samt i övergången mellan krona och rot på tandens utsida. Framtänderna har tappats efter döden medan övriga tänder som saknas har tappats före döden. (Fotonummer 2014-12-106). Fotograf: Anna Kloo Andersson.

Fig 9. Ett kraftigt kariesangrepp sträcker sig från utsidan av visdomstanden och bakåt för att sluta på insidan av visdomstanden. Från känen i påse 1. (Fotonummer 2014-12-107). Fotograf: Anna Kloo Andersson.

På visdomstanden i vänster käkhalva finns ett stort hål i kronan mot hakan till (se fig 8). Ett rejält kariesangrepp syns även i övergången mellan krona och rot på tandens utsida. Detta kariesangrepp fortsätter bakåt längs med tanden och slutar på tandens insida (se fig 8 och 9).

Vid rotspetsen på den första premolaren på höger sida kan man tydligt se en varböld (abscess) som har orsakats av en infektion (se bild 4). Personen har även tappat flera tänder före döden (se bild 4). Molar 1 på höger sida har tappats först eftersom alveolen där tanden har suttit är helt sluten. Dessutom har premolar 2 på höger sida och molar 1 på vänster sida också tappats eftersom alveolerna höll på att slutas när individen dog. Det är heller inte

Fig 10. Vid rotspetsen på den första premolaren på höger sida syns tydligt en varböld. På bilden kan man även se att alveolerna för premolar 2 och molar 1 håller på att slutas eller har slutits eftersom tänderna har tappats ett bra tag före döden. Från känen i påse 1. (Fotonummer 2014-12-108). Fotograf: Anna Kloo Andersson.

omöjligt att molar 2 i bägge käkhalvorna har tappats före döden men i så fall har det skett ganska nära döden. Det finns inga spår efter någon visdomstand på höger käkhalva men det är inte alltid som alla visdomständer bryter fram.

Underkäken har en kraftig haka och utskottet på insidan av hakan (*spina mentalis*) är lätt utstickande men inte särskilt kraftig. Bedömningen är därför att käken är neutral till manlig när det gäller könsbedömningen. Underkäken kommer från en vuxen individ utifrån att alla tänder utom en visdomstand har brutit fram. Jag har dock inte gjort någon åldersbedömning av individen utifrån tändernas slitage eftersom enbart tre tänder med kronor är bevarade i käken samt att den allmänna tandhälsan har varit riktigt dålig. En åldersbedömning riskerar därför att bli väldigt felaktig. Benen i påse 1 kommer från åtminstone två individer men det kan lika gärna vara ifrån fler.

Påse 2

I påse 2 låg det flera kraftigt förmultnade diafysfragment som inte kunde analyseras närmre. Där fanns även ett mellanhandsben, två falanger 1, en falang 2, ett armbågsben (*ulna*) och ett strålben (*radius*) från höger sida av kroppen samt två kraniefragment med sutur.

På mellanhandsbenet är ledänden fastvuxen vilket innebär att den kommer från en individ som åtminstone var äldre än 16-20 år gammal när han/hon dog och detsamma gäller falangerna. Ledändarna på armbågsbenet och strålbenet har vuxit fast och detta sker någon gång i åldern 14-20 år beroende på ledände och kön. På strålbenet finns en skada men den har uppkommit i samband med att benet hittades. Genom att mäta längden på de långa rörbenen i kroppen och sätta in längden i olika formler (beroende på vilket ben det är) kan man få fram individens kroppslängd. Torstein Sjøvold (1990) har tagit fram formler som ger bra värden på kroppslängden oavsett kön eller etnicitet. Om man använder dessa formler på armbågsbenet och strålbenet i denna påse så skulle individen utifrån armbågsbenet vara $185\text{ cm} \pm 5\text{ cm}$ och utifrån strålbenet vara $180,5\text{ cm} \pm 5\text{ cm}$. De två kraniefragmenten i påsen är ganska tunna och sammanväxningen i skallsömmarna har inte påbörjats. Det har inte varit möjligt att avgöra om dessa ben kommer från en eller flera individer.

Påse 3

I påse 3 hittades fragment från två rörbensdiafyser, tre diafyser samt ett fragment från ett mellanhands- eller mellanfotsben där den nedre änden saknades. Dessvärre går det inte att ge någon mer information om dessa ben mer än att de kommer från människa och heller inte från hur många individer benen kommer ifrån.

Påse 4

Påse 4 innehöll två kraniefragment varav det ena fragmentet kommer från den nedre delen av nackbenet. Fragmenten kommer från människa men i övrigt kan ingen mer information lämnas.

Påse 5

I påse 5 låg det två obestämda kraniefragment samt ett fragment från höger tinningsben med de inre hörselgångarna. Det är omöjligt att avgöra om fragmenten kommer från en eller flera individer.

Påse 6

I påse 6 fanns ett mellanhands- eller mellanfotsben men dess övre del saknades så därför har det inte gått att avgöra vilket av benen det är. Ledänden på den nedre delen av benet är dock fastvuxen vilket innebär att individen åtminstone uppnådde en ålder av omkring 15-20 år. Det finns dessutom ett fragment av kotbågen från en halskota. Det är omöjligt att avgöra om fragmenten kommer från en eller flera individer.

Påse 7

Påse 7 innehöll ett kraniefragment med sutur med synostosen, det vill säga hopväxningen av skullsömmen, har inte påbörjats.

Påse 8

I påse 8 återfanns fragment från rörbensdiafyser och diafyser från människa men som inte har kunnat bestämmas närmre. Där fanns också två kraniefragment som var ganska tjocka men tjockleken på kraniet kan variera en del beroende på var i kraniet de härrör från. Fragmenten hade dock ett ganska tjockt mellanskikt (*diploë*). Det skulle kunna tyda på att fragmenten kommer från en äldre individ eftersom mellanskiktet blir tjockare med ökande ålder på bekostnad av det yttre och inre skiktet i kraniet (*tabula externa* och *tabula interna*). Någon närmre åldersbedömning av hur gammal individen/individerna var är dock inte möjlig. Det har inte varit möjligt att avgöra hur många individer fragmenten kommer ifrån.

Påse 9

I påse 9 hittades ett fragment från en kotkropp, ett fragment från en kotbåge samt ytterligare några kotfragment. På kotkroppen hade ledänden (epifysen) vuxit fast vilket tyder på att individen som fragmentet kommer ifrån var äldre än omkring 25 år. Det har dock inte varit möjligt att avgöra hur mycket äldre än 25 år individen var när han eller hon dog. Det har heller inte varit möjligt att avgöra om de kommer från en individ eller flera.

Påse 10

I påse 10 fanns delar av vänster sida av en underkäke från människa. Käkbensfragmentet sträcker sig från den andra framtanden och bakåt till platsen för visdomstander. Den andra framtanden (incisiven) samt den första kindtanden (premolaren) saknas och har tappats efter döden. Visdomstander (tredje molaren) har inte brutit fram men det är inte alla människor som har anlag för att få visdomständer. Av hörntanden (caninen) och den andra kindtanden (premolaren) finns bara roten kvar i käken medan själva kronan saknas. Att några tänder saknas helt eller delvis i käken beror också på att käken förmultnar och har

legat i omrörda fyllnadsmassor. Endast två av de bakre kindtänderna sitter kvar i käken, det är den första och andra molaren. På insidan av den andra molaren finns ganska mycket tandsten. Båda dessa tänder är kraftigt slitna och dessutom är de snedslitna (se bild 5). På den första molaren finns det knappast någon emalj kvar på tuggytan förutom längs med kanten på tanden och den är sliten utåt kinden till. På den andra molaren finns det något mer emalj kvar på tuggytan och längs med kanterna. Denna tand är istället snedsliten inåt munhålan till och enbart i det bakre inre hörnet av tanden. Det har inte varit möjligt att avgöra varför tänderna är så pass slitna och åt varsitt håll.

Fig 11. Käkfragment från påse 10. Båda tänderna är kraftigt snedslitna, men åt varsitt håll. (Fotonummer 2014-12-109). Fotograf: Anna Kloo Andersson.

Påse 11

I påse 11 fanns två kraniefragment, tre diafyser samt en halskota. Det ena kraniefragmentet har en sutur men sömmen har inte börjat växa samman vilket sker omkring 20-30 års ålder. Det andra kraniefragmentet var tjockt och hade även ett tjockt mellersta lager (*diploë*) vilket skulle kunna tyda på att detta fragment kommer från en äldre individ. På halskotan har ledänden på kotkroppen vuxit fast vilket tyder på att individen var åtminstone var i 25-årsåldern när han eller hon dog. Det har inte varit möjligt att avgöra hur många individer fragmenten kommer ifrån.

Den orörda graven

Den orörda grav som framkom vid undersökningen har som tidigare nämnts inte kunnat analyseras rent fysiskt av mig utan jag har enbart kunnat studera de foton som arkeologerna tog av graven innan schaktväggen rasade. Det som syns på bilderna, förutom mörka kistfärgningar, är höger lårben samt två långa rörbenen från ena underarmen (se bild 6). Det är svårt att utifrån bilderna se vilken arm det är men det lutar något mer åt att det är höger underarm som syns på bilden. Klart är dock att armen ligger i ställning C enligt schemat hos Redin (1976). Eventuellt syns även höger knäskål på ett av foton som togs och den har i så fall trillat ur läge. I schaktväggen kan man också strax till höger och ovanför knäet i graven skymta något som skulle kunna vara ett ben men om det i så fall ligger *in situ* eller i omrörda fyllnadsmassor går inte att avgöra utifrån fotot.

Fig 12. Den orörda graven i framrensad skick innan schaktväggen rasade in. (Fotonummer 2014-12-71). Foto mot nordost. Fotograf: Patrik Hallberg.

Sammanfattning

I Södra Unnaryds kyrka bytte man under våren 2014 ut golvet till följd av svamp- och mögelskador. Eftersom golvet skulle brytas upp gjordes även en arkeologisk förundersökning. De benrester som påträffades skulle efter avslutat fältarbete återbegravas. Jag gjorde därför en osteologisk analys av benen på plats i kyrkan under fältarbetet. Benen hade samlats ihop i elva fyndpåsar som jag undersökte och jag har även, enbart utifrån foton, undersökt en orörd grav som framkom vid den arkeologiska undersökningen.

Allt benmaterial som har analyserats kommer från människa men det hittades i fyllnadsmassor förutom en orörd grav. Det gör det i princip omöjligt att koppla samman en enskild benbit med en annan såvida de inte hittas tillsammans eller har uppenbart passning. På en underkäke (påse 1) har jag kunnat studera könsskiljande drag och den är neutral till manlig. När det gäller ålder så kommer benen från vuxna individer men av obestämd ålder förutom ett barn/ungdom (påse 1), samt två kraniefragment (påse 8 och 11) som skulle kunna komma från äldre individer. I påse 2 fanns två ben från en underarm och utifrån längden på benen är individens totala kroppslängd mellan 180-185 cm.

PLATSENS KUNSKAPSPOTENTIAL

Då inga spår av den äldre kyrkan påträffades inom ramen för förundersökningen är det svårt att säkert ange läget för den äldre kyrkan. Detta gör att kunskapspotentialen för den äldre kyrkan får betraktas som relativt låg. Med beaktande av att det förekommer uppgifter att den gamla kyrkan nedrivits och att byggnadsmaterial återanvänts sänker detta kunskapspotentialen ytterligare. Om spår finns kvar av den äldre kyrkan skulle detta troligen röra sig om mindre murrester och större stenar som varit för stora för att flytta. Med tanke på den nya kyrkas uppförande har det sannolikt både funnits utrustning och folk för att kunna flytta även större block från den gamla kyrkan. Större kunskapspotential har den äldre kyrkogården där det finns bevarade gravar som tycks ligga mer eller mindre intakta där det även kan finnas spår av kistor. Här finns en potential för att diskutera populationer, hälsa, sjukdomar, slitage på människor och liknande frågeställningar. De kulturlager som påträffades i schaktningsövervakningen utanför kyrkan var endast bevarade inom en mindre del av schaktet. Detta tyder på att kulturlager endast finns ställvis bevarat inom dagens kyrkogård.

ÅTGÄRDSFÖRSLAG

Då arbetet med att ta bort fyllnadsmassor ner till önskvärd nivå skedde under fältarbetet och strax därefter för att sedan återfyllas med nytt fyllnadsmaterial samt att ett nytt golv lades in finns ingen anledning till fortsatta arkeologiska åtgärder så länge inga nya markarbeten ska genomföras inne i, eller utanför kyrkan. I dagens kyrkogård tycks kulturlager endast ställvis finnas bevarade. Detta gör att eventuella iakttagelser av kyrkans personal i samband med markarbeten kan vara viktiga. Vid större markarbeten bör arkeologisk per-

sonal kontaktas för att kunna ta tillvara de eventuella spår som kan finnas av äldre gravar eller av den äldre kyrkan på platser som inte berörts av den arkeologiska förundersökningen. Fyllnadsmassor som togs bort gick ner till en nivå av ovansidan av de betongbalkar som redan fanns på plats då balkarna kom att återanvändas till det nya golvet. Därför bör arkeologiska insatser genomföras inuti kyrkan om det föreligger markarbeten på ett djup som är större än ovansidan av betongbalkarna under golvet.

TEKNISKA OCH ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

- Länsstyrelsens dnr: . 431-3249-13
- Eget dnr: 2013-362
- Uppdragsgivare:..... Långaryds Kyrkliga samfällighet
- Utförandetid:..... 2014-02-11–2014-03-06
- Personal:..... Fredrik Larsson, Patrik Hallberg, Annika Jeppsson, Anna Kloo Andersson (Kulturmiljö Halland).
- Fastighet:..... Unnaryd 3:14, 4:8
- RAÄ nummer:..... Södra Unnaryd, RAÄ-nummer finns ej.
- Höjdsystem: -
- Koordinatsystem:.... SWEREF 99 TM
- Undersökt yta:..... 613 m²
- Dokumentation: Samtliga schakt och anläggningar är dokumenterade digitalt inom ramen för Intrasis Version 2.0. Intrasis projektnr 2013362F. Allt arkivmaterial förvaras i Kulturmiljö Hallands arkiv, Halmstad.
- Fotonummer 2014-12:1–109.
- Fynd:..... Ben av människa, återbegravdes.
- Datering:..... Medeltid–Nyare tid.

REFERENSER

- Bolmblad, R. 1984 *S. Unnaryds kyrka*. Södra Unnaryd
- Cinthio, M. 2002. *De första stadsborna: Medeltida gravar och människor i Lund*. Lund.
- Nilsson, I-M. 2002. Medeltidens kyrkor. I Dahlberg, M. (red.) *Halland - Landskapets kyrkor: Sockenkyrkorna kulturarv och bebyggelsehistoria*. Stockholm.
- Nilsson, I-M. 2009. *Mellan makten och himmelriket. Perspektiv på Hallands medeltida kyrkor*. Lund Studies in Historical Archaeology 12. Lund.
- Redin, L. 1976. *Lagmanshejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör*. Acta archaeologica Lundensia series in 4 Nr 10. Lund.
- Salvén, E. 1940. Medeltidsarkitekturen i Hallands kyrkor. I Sandklef, A. (red.) *Vår bygd: Hallands hembygdsförbunds årsskrift 1940*. Halmstad.

- Sjøvold, T. 1990. Estimation of Statue from Long Bones Utilizing the Line of Organic Correlation. *Human evolution vol 5*. Stockholm.
- Tagesson, G. & Westerlund, J. 2000. *Domkyrkoparken, Linköping: Gravar från 1100-talet till 1810. RAÄ UV Öst, Dokumentation av fältarbetsfasen 2004:1 Arkeologisk slutundersökning dnr 423-2055-2002*. Linköping.

Internet

FMIS.raa.se 2014-08-02

Hallandsposten http://hallandsposten.se/folkfamilj/1.1330963-rune-ar-prasten-som-staller-upp_besökt_2014-08-05

Handlingar Kulturmiljö Hallands folioarkiv Södra Unnaryd

"B555/66 Jönköpings Länsmuseum". Kopia från Kulturmiljö Hallands folioarkiv Södra Unnaryd

"Jönköpings Läns museum inkommen 24/2 1975 258". Kopia från Kulturmiljö Hallands folioarkiv Södra Unnaryd

Svenningssons ark-byrå, 2007. *Vård och underhållsplan Långaryds kyrkliga samfällighet*. Falenberg. Kopia från Kulturmiljö Hallands folioarkiv Södra Unnaryd.

Vexjöbl. N. 1906. Beskrivning. Kopia från Kulturmiljö Hallands folioarkiv Södra Unnaryd.

Opublicerad litteratur

Larsson, F. Kulturmiljö Halland. Grävledare vid den arkeologiska undersökningen. 2014-08-27. Mejlkonversation.

KULTURMILJÖ
HALLAND

Postadress: Bastionsgatan 3 | 302 43 Halmstad | Tel: 035-19 26 00

E-post: kansli@kulturmiljohalland.se | Hemsida: www.kulturmiljohalland.se